

leri şunlardır: *Ahâmû'l-Kur'ân*; *Kitâbü't-Talâk*; *Kitâbü'l-Velâ'*; *el-Muvaż-zâh fi'l-fıkh* (Müzenî'nin *el-Muhtaşar*'ına reddiye olarak yazılmıştır); *el-Mübhic* (İbnü'n-Nedîm ve Dâvûdî'nin *el-Müncih* adıyla zikrettikleri eser bu kitap olmalıdır); *el-Kâmi' li'l-mütehâmilî't-tâmî'* (Dâvûd ez-Zâhirî'den ders almakla birlikte usul ve fûrûa ilişkin bazı meselelerde ona muhalefet eden Ebû Bekir Muhammed b. İshak el-Kâsânî'ye reddiye olarak kaleme alınmıştır, Şîrâzî, s. 176); *ed-Dâmîg* (müellif bu eserini kendisine muhalefet edenlere karşı yazmıştır, Zehebî, *A'lâmü'n-nübela'*, XV, 77); *el-Müfşih*. İbnü'n-Nedîm, Ali b. Abdülazîz b. Muhammed ed-Dûlâbî'nin, *er-Red 'alâ İbni'l-Mugallis* adıyla bir kitap yazdığını bildirmektedir (*el-Fihrist*, s. 292).

BİBLİYOGRAFYA :

Ebû Bekir es-Sûlî, *Ahbarü'r-Râzi-Billâh ve'l-Müttaki-Lillâh* (nşr. J. H. Dunne), Beyrut 1403/1983, s. 83; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Tecdüdü), s. 272-273, 292; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, IX, 385; Şîrâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ'*, s. 176, 177, 178; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam* (Atâ), XIII, 362-363; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtaşar*, II, 90; Zehebî, *A'lâmü'n-nübela'*, XV, 77-78; a.m.f., *Târîhu'l-İslâm: sene 321-330*, s. 149-150; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Me-sâlik*, VI, 323; Safedî, *el-Vâfi*, XVII, 41; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 186; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirin*, I, 228; İbnü'l-Gazzî, *Divânü'l-İslâm* (nşr. Seyyid Kisrevî Hasan), Beyrut 1411/1990, IV, 262; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, II, 302; *İzâhu'l-mek-nân*, II, 606; Muhammed Hâdî Müezzîn-i Câmî, "İbn Mugallis", *DMBİ*, IV, 648.

H. MEHMET GÜNAY

İBNÜ'İ-MUKAFFA'

(ابن المقفع)

Ebû Muhammed (Ebû Amr) Abdullah (Rûzbih / el-Mübârek) b. el-Mukaffa' (Dâdeveyh) (ö. 142/759)

İran asıllı mütercim,
edip ve kâtip.

Muhtemelen 106 (724) veya 102 (720) yılında İran'ın Cûr (Fîrûzâbâd) kasabasında dünyaya geldi. Hûz'da (Hûzistan / Ahvaz) doğduğu dair rivayetler (İbnü'n-Nedîm, s. 522) Cûr'un Hûz şeklinde okunmasından kaynaklanmıştır olmalıdır. Asıl adı Rûzbih'tir. Hayatının sonuna kadar Mecûsî olarak yaşayan babası Dâdeveyh, Haccâc'ın vergi tahsildarı iken görevini kötüye kullandığı gerekçesiyle kendisine işkence yapılmış, bu yüzden eli sakat kaldığı için "Mukaffa'" (eli büzülmüş, çolak) lakabıyla tanınmıştır. Onun lakabını "Mukaffi'" (sepet ve küfe yapıp satan) şeklinde

kaydedenler de vardır. İlk eğitimini Cûr'da Fars kültürü ve Mecûsî geleneğine göre aldığı anlaşılan İbnü'l-Mukaffa', babasının Divânü'l-harâc'daki görevi sebebiyle küçük yaşta Basra'ya gitti. Basra'daki ortamdan etkilenen ve Arap geleneğine uyarak oğluna Ebû Amr künyesini veren Dâdeveyh onun iyi bir eğitim görmesi için özen gösterdi ve zamanın ediplerinin meclislerine devam etmesini sağladı (Belâzürî, III, 218). İbnü'l-Mukaffa', Basra'da fesahatiyle ünlü Yemen asıllı Âl-i Ehtem'in himayesinde olmaları sebebiyle (Câhiz, I, 355) bu aileden fasih Arapça öğrendiği gibi, Basra civarındaki bedevî kabilelerle de yakın ilişki kurarak Ebû'l-Câmûs el-A'râbî ve Ebû'l-Gül el-A'râbî gibi fesahatiyle tanınan bedevîlerden Arap diline dair sağlam bilgiler edindi. Dinî, ilmî ve felsefî fikirlerin harmanlandığı zengin bir kültür merkezi olan Basra'da dönemin yönetici ve ediplerinden Ma'n b. Zâide, Müslim b. Kuteybe, İbn Ebû Leylâ, İbn Şübrüme, Ammâr b. Hamza, Abdülhamîd el-Kâtib ve Halîl b. Ahmed gibi şahsiyetlerin meclislerine devam etti. Başta Arap dili ve edebiyatı olmak üzere Fars, Hint, Yunan kültürleri hakkında geniş bilgi sahibi oldu.

Memuriyet hayatına babası gibi kâtiplikle başlayan İbnü'l-Mukaffa', Emevîler döneminin sonlarında Irak Valisi Ömer b. Hübre'nin oğulları olan Basra ve Kûfe Valisi Yezîd ile Kirman Valisi Dâvûd'un kâtipliklerini yaptı. Abbâsiler döneminde Halife Mansûr'un amcalarından Basra Valisi Süleyman b. Ali'nin kâtipi iken halifeye tanışma imkânı buldu. Halifenin isteği üzerine, daha önce Farsça'ya çevrilmiş bazı Yunan klasiklerini Farsça'dan Arapça'ya tercüme etti. Ardından Kirman Valisi İsâ b. Ali'nin hizmetine girdi ve asıl şöhretine onun döneminde (750-752) kavuştu. O zamana kadar Mani ve Mezdek dinleriyle karışık Mecûsî inancına sahip olan İbnü'l-Mukaffa', bir akşam yemeğinde bir çocuğun okuduğu Kur'an'ın etkisi ve İsâ b. Ali'nin teşvikiyle davetliler huzurunda İslâmiyet'i kabul etti. Bu tarihten sonra Abdullah b. Mukaffa' olarak tanındı. Yeni doğan oğluna Muhammed adını verdiği için Ebû Muhammed künyesiyle de anıldı. Bir süre Halife Mansûr'un amcalarından Ahvaz ve Musul Valisi İsmâil b. Ali'nin yanında çalıştı. Onun çocuklarının eğitimiyle meşgul oldu. Bir müddet Nişâbur Valisi Mesîh b. Havârî'nin kâtipliğini yaptı (Cehşiyârî, s. 105). İbnü'l-Mukaffa' müslüman olduktan sonra fazla yaşamamış, tercih edilen görüşe göre 142

(759) yılında Basra'da öldürülmüştür. Muhammed Kürd Ali ise onun eserlerinin sayısına ve muhtevasına bakarak altmış yaşlarında öldürülmüş olduğunu ileri sürmüştür. Ölüm tarihini 143 (760) veya 145 (762) olarak zikreden kaynaklar da vardır.

İbnü'l-Mukaffa'nın katledilmesinin sebebi ve şekli hakkında değişik görüşler ileri sürülmüştür. En güvenilir rivayete göre, Mansûr'un hilâfetini kabul etmeyip isyan eden amcası ve Suriye Valisi Abdullah b. Ali, Ebû Müslim-i Horasânî kumandasında gönderilen orduya yenilince kardeşleri İsâ ile Süleyman'ın himayesine sığınmıştı. Bunlar Mansûr'dan Abdullah için af talebinde bulununca halife, yazılı olarak eman dilemeleri halinde Abdullah'ı bağışlayacağını vaad etmişti. Ancak vaadine rağmen emannâmenin bir açığını bulup Abdullah'ı mutlaka cezalandırmayı düşünüyordu (Cehşiyârî, s. 104). Bu sırada İsâ b. Ali'nin kâtipi olan İbnü'l-Mukaffa'nın kaleme aldığı ve büyük bir zekâ eseri olan yorumlara kapalı, ağır ihtiyat şartlarıyla dolu bir üslûpla yazılan emannâmede (Ya'kûbî, II, 368) açık bulamayınca, halifenin şartlardan birini ihlâl ettiği takdirde karıları boş, köleleri âzat edilmiş, biatı bâtıl olacağı, bütün dinlerde kâfir sayılacağı (Cehşiyârî, s. 104) şeklindeki ağır şartlara kızarak Basra Valisi Süfyân b. Muâviye'ye İbnü'l-Mukaffa'nın katledilmesi için tâlimat gönderdi. Nişâbur valisi iken şehrin önceki valisi Mesîh b. İsâ ile aralarında çıkan ihtilâfta Mesîh'in tarafını tuttuğu için İbnü'l-Mukaffa'a düşman olan Süfyân'ın, İbnü'l-Mukaffa'nın organlarını birer birer kesip ateşe veya kuyuya attığı yahut onu bir hamama hapsederek öldürttüğü nakledilmektedir (Belâzürî, III, 221-222; Cehşiyârî, s. 104). Şii müelliflerinden Sa'd b. Abdullah el-Eş'arî el-Kummî *Kitâbü'l-Makâlât ve'l-fırâk* adlı eserinde, Süfyân tarafından yakalanan İbnü'l-Mukaffa'nın Mansûr'a götürülüp teslim edilmek istenince zehir içerek veya kendini asarak intihar ettiğini kaydeder. Câhiz de İbnü'l-Mukaffa'nın yukarıda belirtilen sebeple öldürüldüğü söyler (Şevki Dayf, III, 509). Onun *Risâletü's-şahâbe*'sinde Abbâsîler'in siyasetini ve Mansûr'un idaresini açıkça eleştirmesi, hatta Tâhâ Hüseyin'e göre bu risâlenin Mansûr'a karşı bir ihtilâl beyannâmesi mahiyetinde olması (*Min Hadîsi's-sî'ir ve'n-neşr*, s. 41), ayrıca *Kelîle ve Dimne*'sinde Mansûr'un istibdat idaresine karşı üstü kapalı tenkitlerinin bulunması sebebiyle öldürüldüğü de ileri sürülmektedir (Ömer Ferruh, *el-Minhâc*, II, 83). Fars

dinine, siyaset, idare ve kültürüne dair Arapça'ya çevirdiği birçok eserin İslâm kültürüne karşı Fars kültürünü yayma gayreti ve Fars asabiyeti gütme olarak algılanmasını katledilmesinin sebepleri arasında sayanlar da vardır.

Sahâbeden sonra Arap'ın en zekisinin Halîl b. Ahmed, Acem'in en zekisinin de İbnü'l-Mukaffa' olduğu kaydedilir. Onun sahip olduğu ahlâkî erdemlerin yanı sıra, Arap-Fars dil ve kültürüne olan derin vukufu gibi sebeplerle kendisini çekemeyenlerin kin ve husumetlerinin kurbanı olduğu söylenebilir. Hür fikirleri ve özellikle toplumda hukuku hâkim kılarak şahsî ve keyfî yönetime son verme yolundaki gayretleri, islah taraftarı olması, idarenin zayıf noktalarını çekinmeden belirtmesi yanında, idarecilerin suistimallerini yüzlerine karşı söyleyecek cesareti kendisinde bulması genç yaşta katledilmesini hazırlayan önemli etkenlerdir.

İbnü'l-Mukaffa'nın öldürülmesinin en önemli sebeplerinden biri de başta kendisine nisbet edilen *Mu'ârazatü'l-Kur'an* olmak üzere Mezdek, Mani, Zerdüş't gibi Fars din ve inançlarına ait birçok kitabı Arapça'ya çevirmesi veya telif etmesinden dolayı zındıklıkla itham edilmesidir. Câhiz, İbnü'l-Mukaffa'nın İran din ve inançlarına ait bu tür eserleri onları eleştirmek amacıyla yazdığını söyler. Câhiz'e göre İbnü'l-Mukaffa', din ve inançların anlatım ve tasvirinde başarılı olmasına karşılık eleştiri yeteneği zayıf olduğu için yanlış anlaşılmuştur. Ayrıca kendi isteğiyle müslüman olup Abdullah adını alan ve oğluna Muhammed adını veren bir kimsenin zındık olması uzak bir ihtimaldir. Aslında İbnü'l-Mukaffa'nın gerçek amacı, Farsça'dan çevirdiği Aristo mantığına dair kitaplarla İslâm toplumunun dil ve düşüncesine, Fars siyaset ve tarihine dair çevirileriyle İslâm siyaset ve idaresine, Hint hikmetine dair eserlerle de fert ve toplumun hayatına yeni açılımlar kazandırmaktı. Bu amaçla telif ettiği eserlerin birçoğunu ahlâk, edep ve eğitim konularına ayıran, İslâm'ın önemseydiği değerleri daha çok akla dayalı olarak işleyen İbnü'l-Mukaffa'nın eserlerinin hiçbirinde İslâm'a aykırı bir görüş veya kendisinin zındık olduğunu gösteren bir delil yoktur (Muhammed Kürd Ali, *Ümerâ'ü'l-beyân*, I, 122; Ahmed Emîn, I, 223 vd.). *Kelîle ve Dimne*'nin baş tarafında yer alan bölümde, bütün din ve inançların taklit ve geleneğe dayalı olma özelliğini eleştiren kısımların bulunmasının İbnü'l-Mukaffa'ya zındıklık ithamında etkili olduğu öne sürülmektedir.

Theodor Nöldeke ve bazı araştırmacılar, Enüşîrvân'ın kâtibi Büzürümîr'e ait olan bu bölümün İbnü'l-Mukaffa' tarafından yazıldığını iddia etmişlerdir. Ancak bu kısmın, *Kelîle ve Dimne*'nin Arapça tercümesi dışındaki nüshalarda da bulunması (Ross, IV [1927], s. 449 vd.) İbnü'l-Mukaffa'nın mütercim durumunda olduğunu kesin biçimde kanıtlamaktadır.

İbnü'l-Mukaffa'ya nisbet edilen, Kur'an'a ve İslâm inançlarına karşı Maniheizm'i savunan *Mu'ârazatü'l-Kur'an* adlı eserin ona ait olması imkânsız veya en azından şüphelidir. Çünkü İbnü'l-Mukaffa' gibi çok ünlü bir edip tarafından yazılmış, İslâm toplumu içinde tepki uyandırması gereken böyle bir eserden zındıklara reddiyeler yazan Iraklı kelâmcıların haberdar olmaması mâkul görünmemektedir. Öte yandan eser, İbnü'l-Mukaffa' gibi bir edipten beklenen edebî muâraza üslûbuyla değil cedelci bir üslûp ve savunmacı bir anlayışla yazılmıştır. Maniheizm'e ait fikirler, bu kitabı bir Maniheizm müdafininin yazmış olabileceğini düşündürmektedir. Kuvvetli bir ihtimalle II. (VIII.) yüzyılın ikinci yarısında Irak dışında bir Mani savunucusu tarafından yazılan eser, bu tarihte veya Zeydî müellifi Kâsım er-Ressî'nin (ö. 246/860) kitap üzerine kaleme aldığı reddiyenin (bk. bibl.) telifinden biraz önce İbnü'l-Mukaffa'ya nisbet edilmiş olmalıdır. Reddiye müellifinin Hicazlı olduğu, bu tarihte Hicaz'da Mani dininin müntesipleri bulunduğu da dikkate alınmalıdır (Chokr, s. 206). Ayrıca Ressî dışında eski kaynakların hiçbirinde onun hakkında böyle bir itham görülmez. Halîl b. Ahmed ve Câhiz gibi ediplerin kendisinden övgüyle söz ettiği İbnü'l-Mukaffa'ı III. (IX.) yüzyılın ikinci yarısından itibaren zındık, mühlid, mel'un, Maniheist olarak itham etmek bir gelenek halini almıştır (Bâkılânî, s. 35; Şerîf el-Murtazâ, I, 93-94; Bîrûnî, s. 132; Abdülkâdir el-Bağdâdî, III, 409-410). Daha sonra gelen bazı kişilerin, onun şöhretinden yararlanarak başta *Mu'ârazatü'l-Kur'an* olmak üzere telif ettikleri bazı risâleleri ona izâfe etmiş olmaları da kuvvetle muhtemeldir. *Mu'ârazatü'l-Kur'an*'ın bazı parçalarını bulan J. van Ess de bu kitabı ona izâfe edilen bir eser olarak tanıtmıştır (bk. bibl.). Söz konusu ithamın yaygınlık kazanmasında Ressî'nin yazdığı reddiyenin büyük payının olduğu muhakkaktır. Ressî'nin eseri, Michelangelo Guidi tarafından İtalyanca tercümesiyle birlikte *Kitâbü'r-Red'ale'z-zındık el-la'in İbnü'l-Mukaffa'* adıyla yayımlanmıştır (Roma 1927).

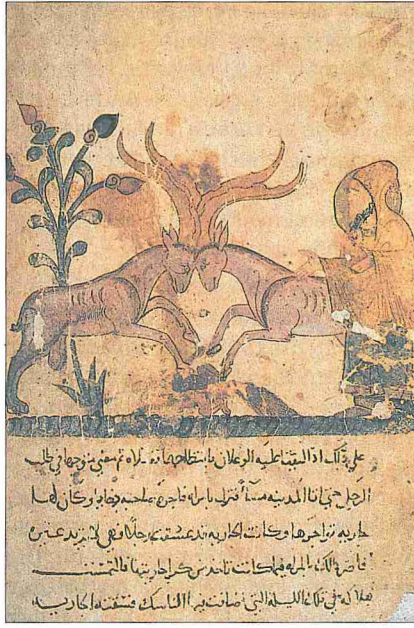
Sınır komşusu olduğu Bizans'ın idarî teşkilâtının tesiri dışında başka kültürlerle kapalı olan Emevîler devrinden sonra yabancı kültür ve medeniyetlere, özellikle İran asıllı Bermekî vezirlerin de etkisiyle Fars kültürüne kapılarını açan, onlardan âzami istifade imkânları arayan Abbâsîler'in ilk yıllarında İbnü'l-Mukaffa' tercüme ve telif eserleriyle Arap, Fars, Hint ve Yunan kültürlerini kaynaştırmış, bu kültürlerden faydalanarak zamanın yönetimine çeşitli alanlarda önerilerde bulunmuştur. Nitekim Farsça'dan Arapça'ya çevirdiği eserlerin çoğu, Abbâsîler'e göre daha eski ve köklü bir yönetim düzenine sahip olan Sâsânî saray âdâbına aittir. Bu eserleri aynen çevirmekle yetinmeyen İbnü'l-Mukaffa', bunları İslâm toplum düzenine uyarlamak amacıyla gerekli tasarruflarda bulunmuştur (Gibb, s. 252-253). Mütercim Fars kültür, tarih, siyaset, âdet ve gelenekleriyle dinî hayatına dair bu çevirilerinin bir kısmını bizzat Halife Mansûr'un emriyle yapmıştır. Mansûr'a siyasi ve idarî konularda tavsiyelerde bulunmuş, tarımla uğraşan sınıfların durumlarının sağlamaştırılıp saltanatın askerî gücünün bunlara dayandırılmasını, Emevîler'den yana olanların gönüllerinin alınmasını, din adamlarının devlete bağlanarak ulemânın resmî hiyerarşi içinde tutulmasını ve hukukî meselelerdeki kararlarda nihâi olarak halifenin yetkili kılınmasını teklif etmiştir (Ahmed Emîn, I, 205-216).

Halife II. Mervân'ın kâtibi Abdülhamîd el-Kâtib ve İbnü'l-Mukaffa'dan önce Arap nesri, aralarında mantıkî bir irtibat bulunmayan, garip ve nâdir kelimelerin yoğun şekilde kullanıldığı özlü sözler ve kopuk cümlecikler şeklindeydi. Lafzî az, anlamı geniş söz (icâz) belâgat sayılıyordu. İlk defa İbnü'l-Mukaffa', "el-mübâşirü'l-Mukaffaî" veya "el-üslûbü'l-müsâvî" diye anılan yeni bir ifade tarzının çıkırını açmıştır. Bu yeni üslûpta cümleler daha uzun, lafızlar daha kolay ve halkın anlayışına yakın, lafızla mânâ nicelik itibarıyla denktir. Cümleler arasında mantıkî silsile ve irtibat hâkim olup hikâye ve inşâ tarzları mezcedilmiştir. İbnü'l-Mukaffa', lafız güzelliğinden çok mânâ güzelliğine özen gösterdiğinden eserlerinde başta seci olmak üzere lafzî sanatları nâdiren ve çoğunlukla alay ifadesi olarak yer vermiştir. Kullandığı mânaya ilişkin satırlara tabii hâkimdir. Güç ve anlaşılmasız kelimelerden uzak, açık, abartısız, gerçekçi bir anlatımın yoğunlaştığı nesrinde Fars ve Arap üslûplarını mezcetmiş, Kur'an'ın üslûbundan etkilenecek onun lafız, tâbir ve

kıssalarından iktibaslar yapmıştır. Abdülhamîd'den sonra Arap nesrinin ilk önemli ismi olan müellifin üslûbunun Abdülhamîd'inkinden farkı cümleler arasında mantıkî irtibat bulunması, cümlelerin tafzî ve sunî süslerden uzak olmasıdır. Tercüme kokusu hissettirmeden, açık ve akıcı bir dille yaptığı çevirilerinde de bu üslûp özellikleri kendini gösterir. İnce felsefî fikirlerin ve mantıkî kıyasların hâkim olduğu *el-Edebü's-şâgîr* ile *el-Edebü'l-kebir*'inde zor ibarelerin bulunması bu kitapların felsefî nitelik taşımasının tabii sonucudur (Hannâ el-Fâhûrî, s. 54-58; Ali Şelak, II, 28-29). İbnü'l-Mukaffa'a göre belâgat, sıradan bir kimsenin bile söyleyebileceği zannını uyandıracak derecede yalın ve basit olan (sehl-i mümteni) sözdür, Hatta maksadı en iyi anlatan her çeşit vasıtaı, yerinde bir sükûtu ve bir hareketi bile belâgat kapsamında görür (Câhiz, I, 115).

İbnü'l-Mukaffa'nın sonraki nesiller üzerinde önemli etkileri olmuştur. *Kelîle ve Dimne* çevirisiyle Arap edebiyatına fabl türü hikâye tarzını getirmiş, bu eser Sehl b. Hârûn, İbnü'l-Hebbâriyye, Ebü'l-Alâ el-Maarrî ve Şehâbeddin İbn Arabşah gibi birçok müellif tarafından taklit edilmiş, İhvân-ı Safâ risâlelerinde ondan iktibaslar yapılmıştır. Attâbî (Kûlsûm b. Amr), Mütenebbî, Maarrî gibi şairler, şiirlerinde İbnü'l-Mukaffa'nın hikmetli sözleriyle görüşlerinden alıntı yaptıkları gibi İbn Kuteybe 'Uyûnü'l-aḥbâr', İbn Abdürabbih *el-İkdü'l-ferîd*, Turtûşî *Sirâcü'l-mülûk*'ünde onun nesir üslûbundan etkilenmiştir. Fârâbi ile İbn Sînâ siyaset, dostluk ve valilerle ilgili görüşlerinde *Kelîle ve Dimne*'nin tesirinde kalmışlardır. Ayrıca saray ve muâşeret âdâbı, adliye ve maliye teşkilâtı, hükümdar-tebaa ilişkileri gibi konularda yenilikçi fikirleri daha sonraki halifeler tarafından benimsenmiştir (Hannâ el-Fâhûrî, s. 52-54). Ebû Temmâm'ın *el-Ḥamâse*'sinde yer alan, Yahyâ b. Ziyâd el-Hârisî için nazmettiği kısa bir mersiyesiyle (Hatîb et-Tebrîzî, II, 333-334) rûmî aylara dair didaktik bir kasidesi dışında İbnü'l-Mukaffa'nın şiiri bilinmemektedir. İbnü'l-Mukaffa' bazı yazarlarca, kendisi gibi edip ve mütercim olan ve Yahyâ el-Bermekî için Aristo'nun bazı kitaplarını Yunanca'dan Arapça'ya çeviren oğlu Muhammed b. İbnü'l-Mukaffa' ve Kıptî hıristiyan patriği Ebû Bişr Sâvirûs İbnü'l-Mukaffa' ile karıştırılmıştır (Ali Şelak, II, 14).

Eserleri. A) Tercümeleri. 1. *Kelîle ve Dimne*. İbnü'l-Mukaffa'ı üne kavuşturan en önemli eseri olup Hüsrev I. Enûşîrvân

İbnü'l-Mukaffa'nın *Kelîle ve Dimne* tercümesinden minyatürlü bir sayfa (Münih Bayerische Staatsbibliothek, Cod. Arab, nr. 616, vr. 48*)

zamanında tabip Berzeveyh (Berzûye) tarafından Hindistan'dan getirilip Pehlevîce'ye tercüme edilen *Panchatantara*'nın (beş makale / söz / nasihat / ders) Arapça'ya çevirisi. Aslı Sanskritçe olan eser, Hint Hükümdarı Debşelim'in emriyle veziri Beydebâ tarafından kaleme alınmıştır. Hayvanların diliyle yazılmış hikâyelerden (fabl) oluşan eserin adı iki çakal kardeşten (Kelîle, Dimne) gelir. *Kelîle ve Dimne* Farsça, Arapça, Süryânice, İngilizce, İtalyanca, Almanca ve Fransızca gibi çeşitli dillere çevrilmiş, Arapça çevirisi ilk defa Silvestre de Sacy tarafından *Calila et Dimna ou fables de Bidpai* adıyla yayımlanmış (Paris 1816), daha sonra Bulak, Kahire ve Beyrut'ta birçok baskısı yapılmıştır (bk. KELİLE ve DİMNE). 2. *Siyerü'l-mülûk* (*Siyerü mülûki'l-Acem, Hudây-nâme*). III. Yazdicerd zamanında Sâsânî Devleti'nin resmî salnâmelerinden faydalanılarak kaleme alınmış *Hudây-nâme* adlı Pehlevîce tarihin tercümesidir. Başta Firdevsî'nin *Şâhnâme*'si olmak üzere Sâsânî tarihi üzerine kaleme alınan Farsça ve Arapça kitaplara doğrudan veya dolaylı olarak kaynak teşkil eden eser üzerinde Mario Grignaschi, *Nihâyetü'l-ireb fi aḥbârî'l-Fürs ve'l-Arab* adlı anonim kitapla karşılaştırarak geniş bir çalışma yapmıştır (bk. bibl.). Reynold Aleyne

Nicholson, *Siyerü'l-mülûk*'ü Arap tarihçilerinin tarih yazımı konusunda örnek aldıklarını söyler (*A Literary History of the Arabs*, s. 348). 3. *Kitâbü'l-Âyîn* (*Kitâbü'r-Rûsûm*). Sâsânî devlet ve toplum teşkilâtıyla Fars âdet ve âdâbından bahseden Pehlevîce *Âyennâme*'in çevirisi olup günümüze ulaşmamıştır. İbn Kuteybe'nin 'Uyûnü'l-aḥbâr' (I, 8, 18, 62; III, 221, 278; IV, 59) başta olmak üzere bazı kitaplarda eserden nakiller bulunmaktadır. 4. *Risâletü Tenser*. Erdeşîr-i Bâbekân'ın oğlu zâhid ve bilge şehzade Tenser'in Taberistan Hükümdarı Cüşnesf Şah'ın (Güşnesf Şah) mektubuna yazdığı, Pehlevîce *Nâme-i Tenser* adıyla bilinen cevabın tercümesidir (İbn İsfendiyâr, s. 10). Siyasî ve ahlâkî meselelere dair olan mektubun aslı ve İbnü'l-Mukaffa'nın Arapça çevirisi kayıptır. İbn İsfendiyâr'ın *Târîh-i Taberistân*'ında Arapça tercümenin özetinin Farsça çevirisi yer almaktadır. Darmes-teter Farsça çeviriyi Fransızca tercümesiyle birlikte ayrıca neşretmiştir (*JA*, seri IX, III [1894], s. 185 vd., 502 vd.). Risâlenin eski bir yazmaya dayanan daha iyi bir neşri Mustafa Mînovî tarafından gerçekleştirilmiştir (Tahran 1311 hş. / 1932). 5. *Kitâbü't-Tâc fi sîreti Enûşîrvân*. Nûşîrevân'ın hayat hikâyesiyle hükümdarlara nasihatlerini ve uymaları gereken kural-lara dair bilgileri içeren risâlenin tercümesidir. İbn Miskeveyh'e göre eser bizzat Nûşîrevân tarafından yazılmıştır. Ebû Ali Miskeveyh'in *Tecâribü'l-ümem*'i ile İbn Kuteybe'nin 'Uyûnü'l-aḥbâr'ında (I, 5, 11) eserden bazı nakiller yer almaktadır. 6. *Kitâbü's-Segîserân*. Türkler'le İranlılar arasındaki savaşlardan, Siyavuş, Rüstem-i Zâl, İsfendiyâr ve Kuştâb gibi eski İran destan ve mükâbellerinden bahseden eserin tercümesi olup *Hudây-nâme*'de bulunmayan birçok bilgiyi ihtiva etmesi bakımından önemlidir (Christensen, *Les Kayanides*, s. 142 vd.). 7. *Kitâbü'l-Peykâr*. Keyânîler tarihinden ve İsfendiyâr'ın savaşlarından bahseden eserin çevirisi (a.g.e., s. 143). 8. *Kitâbü Mazdek*. Sâsânîler zamanında Zerdüş'tün dinini terkeden başrahip Mazdek'in hayatını, Nûşîrevân'ın babası Kral I. Kubâd ile olan münasebetlerini anlatan Pehlevîce kitabın tercümesidir (Christensen, *Le règne*, s. 44 vd.). Nöldeke'ye göre eser Mazdeizm'le ilgili olmayıp edebî bir kitaptır (Ahmed et-Tavîlî, s. 21). Edebî bir üslûpla yazılmış, roman ve hikâye tarzı anlatımın hâkim olduğu eserden Nizâmülmülk'ün *Siyâ-setnâme*'si (s. 260-284) başta olmak üzere birçok kitapta nakiller bulunmaktadır.

9. *Kitâbü Melikin min mülûkî'l-Fürs li-ra'iyyetih* (Köprülü Ktp., nr. 2366). 10. *Kitâbü'l-Mantık*. Aristo'nun mantığa dair *Categorias* (*Kitâbü'l-Makûlât*), *Peri Hermenaias* (*Kitâbü'l-İbâre*) ve *Analytica* (*Kitâbü'l-Kıyâs*) adlı üç eseriyle Porphyrios'un sûrî mantıkla ilgili *Eisagoge* (*İsâgüci*) adlı kitabının Pehlevîce'ye yapılmış tercümelerinin telhis ve şerhlerle Arapça'ya çevirisidir. Bazı yazmalarda (Haydarâbâd Âsafîye Ktp., nr. 179) İbnü'l-Mukaffa'nın oğlu Muhammed b. Abdullah'a nisbet edilen bu çeviriler İbn Bih-rîz'in *Hudûdü'l-mantık* adlı eseriyle birlikte neşredilmiştir (Tahran 1978).

B) Telifleri. 1. *el-Edebü'l-kebîr* (*ed-Dürretü'l-yetîme [fi tâ'ati'l-mülûk]*, *el-Hikmetü'l-medeniyye*, *es-Siyâsetü'l-medeniyye*, *Kitâbü'l-Âdâb*, *Risâle fi'l-ahlâk*, *Risâle fi mekârimi'l-ahlâk ve's-siyâseti'l-medeniyye*). Bir mukaddime ile iki bölümden oluşan eserin mukaddimesinde eskilere uymanın, onların ilim ve eserlerinden faydalanmanın önemine temas edildikten sonra birinci bölümde hükümdar, vezir ve valilerin idarî ve siyasî davranışlarından, ikinci bölümde insanlar arası ilişkilerden, görgü kurallarından ve gerçek dostun vasıflarından söz edilmiştir. Ebü'l-Hasan el-Âmirî, bu eserin Zerdüş'tün kutsal kitabı Avesta'da yer alan ahlâkî öğütlere dayandığını ileri sürmektedir (*el-İ'lâm*, s. 160-161). Kitabın birçok neşri arasında Emîr Şekîb Arslan (Kahire 1311/1893), Muhammed Hasan el-Mersafî (Kahire 1331/1913), Ahmed Zekî Paşa (İskenderiye 1330; Kahire 1914), Muhammed Kürd Ali (*Resâ'ilü'l-bülegâ'* içinde, Kahire 1331/1913) ve Ahmed Rif'at el-Bedrâvî (Beyrut 1974) neşirleri zikredilebilir. Esere Muhyiddin İbnü'l-Arabî tarafından *İzatü'l-elbâb ve zehîretü'l-iktisâb* adıyla bir tetimme yazılmıştır (yazma nüshaları için bk. Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 236). *el-Edebü'l-kebîr* Hollanda, Fransızcaya ve Almanca gibi dillere çevrilmiş, ayrıca üzerinde çalışmalar yapılmıştır (a.g.e., a.y.). 2. *el-Edebü's-şagîr*. Bir mukaddime ile bir bölümden ibaret olan eserin mukaddimesinde, aklın edebe ihtiyacı ve aklın gelişmesinde edebî etkisi üzerinde durulduktan sonra akıllı insanın nefsinin terbiye etmeye çalışmasının gereğinden, nefis muhasebesi yaparak nefsinin kötülüklerden arındırmasının öneminden, din-akıl ilişkisiyle Allah'ın varlığının bazı delillerinden söz edilmektedir. Hükümdar, vezir ve valilere dair âdâbın yanında özellikle avama yönelik ahlâkî öğütler, vecizeler ve hikmetlerin

yer aldığı eserlerdeki bazı sözler *Kelîle ve Dimne*'de de geçmektedir. Kitabın çeşitli neşirleri içinde Ahmed Zekî Paşa (Kahire 1329/1911), Muhammed Mudar (Kahire 1331, 1364), Muhammed Kürd Ali (*Resâ'ilü'l-bülegâ'* içinde, Kahire 1331/1913), Ahmed Ebü Halâka (Beyrut 1960), İn'am Fewâl (Beyrut 1960) ve Ömer Ebü'n-Nasr (Beyrut 1966) neşirleri sayılabilir. Her iki eser üzerinde Paule Charles Dominique (*Arabica*, XIII [Leiden 1965], s. 45-66) ve Müfid Kumeyha (Riyad 1989), *el-Edebü's-şagîr* üzerinde de Güstav Richter (*Islamica*, XIX [Leipzig 1931], s. 278-281) çalışma yapmış, Osman Reşer kitabın Arapça metniyle birlikte Almanca tercümesini yayımlamıştır (Stuttgart 1915). İbnü'l-Mukaffa'nın iki eserde de geçen "edep"ten kastı nefis ve ahlâk terbiyesidir. Onun bu konudaki açıklamaları İslâm'ın ruhuna uygun olmakla birlikte daha çok akla dayanmaktadır. Çünkü müellife göre ahlâk her şeyden önce akulla ilgilidir. Din, ahlâkın temeli olan iyi ile kötüyü bildirmemiş olsa bile akıl tabiatı gereği onları ayırt edebilir (Hannâ el-Fâhûrî, s. 26-27). Fars kültürünün hâkim olduğu bu iki eserde Yunan ve İslâm hikemiyâtına da yer verilmiştir. 3. *el-Edebü'l-vecîz li'l-veledi's-şagîr*. Müellifin, oğluna hitaben kaleme aldığı ahlâkî öğütlerden meydana gelir. Bu öğütlerinde özellikle şükretmek, sabırlı, sükûnet ve vakar sahibi olmak, kendini hüznünlere kaptırmamak, kendi aleyhine de olsa doğruluktan ayrılmamak gibi erdemleri tavsiye ettiği görülür. Eseri Muhammed Kürd Ali (*Resâ'ilü'l-bülegâ'* içinde, Kahire 1331/1913, s. 132-138), Muhammed İkbâl (Kahire 1342) ve Muhammed Gufrânî el-Horasânî (Kahire 1943) yayımlamıştır. *el-Edebü'l-vecîz*, Nasîrüddîn-i Tûsî tarafından Ebü'l-Feth Nâsîrüddîn Abdürrahîm b. Ebü Mansûr adına 633'te (1235) Farsça'ya tercüme edilmiştir (nşr. Gulâm-ı Hüseyin Âhenî, İsfahan 1961; nşr. Muhammed Takî Dânişpejûh, Tahran 1339). 4. *Risâletü's-Şahâbe* (*Risâletü's-Siyâse*, *Risâletü'l-Hâşimiyeye*). Halife Mansûr'a hitaben yazılmış siyasî, idarî, askerî, malî, adlî ve içtimai aksaklıkları ve bunların çözümüne dair tavsiyeleri, sarayın iç sorunlarını, halifenin vezir, vali ve emirlerin seçiminde dikkat etmesi gereken hususları, halkın saraydan beklentilerini açık ve cesur bir dille ifade eden ıslahat programı niteliğinde önemli bir mektuptur. Öldürülmesinin sebepleri arasında görülen bu mektupta İbnü'l-Mukaffa', toplumu başı hükümdar olan piramit biçiminde tasavvur etmesiy-

le Eflâtun'un cumhuriyet teorisini hatırlatmakta, ancak önerdiği konuların birçoğunda Fars tarihinden, Sâsânî yönetim düzeninden esinlendiği görülmektedir. Risâle, İbnü'l-Mukaffa'nın yönetim ve toplum sorunlarına çözümler arayan bir fikir adamı kimliğini ön plana çıkarmaktadır. *Risâletü's-şahâbe*, *Mecelletü'l-Muktebes*'te (sy. 3 [Kahire 1326], s. 221-224), ayrıca Muhammed Kürd Ali (*Resâ'ilü'l-bülegâ'* ve *Ümerâ'ü'l-beyân* adlı eserleri içerisinde) ve Ali Şelak (II, 143-160) tarafından yayımlanmıştır. 5. *Hikemü İbni'l-Mukaffa'* (*Risâle fi'l-hikem*). Müellife ait hikmet ve vecizelerden derlenmiş olup Muhammed Kürd Ali (*Resâ'ilü'l-bülegâ'* içinde, Kahire 1331/1913, s. 118-120) ve Abdülazîz el-Hâncî (Kahire'de Filozof Beydebâ'nın hikemiyatı ile birlikte) tarafından, ayrıca İbn Teymiyye'nin *Kitâbü Şerhi hadîsi'd-Dârî* kenarında (Kahire 1906) ve *Risâle fi'l-hikem* adıyla müstakil olarak (Kahire 1324) yayımlanmıştır. Michelangelo Guidi'ye göre risâle sonradan telif edilip İbnü'l-Mukaffa'a nisbet edilmiştir. 6. *Yetîmetü's-sultân*. Hikmetli sözler, ahlâkî öğüt ve tavsiyelere dair olan eseri Muhammed Kürd Ali (*Resâ'ilü'l-bülegâ'* içinde, s. 146 vd.) ve Ali Şelak (II, 125-143) neşretmiştir. 7. *el-Yetîmetü's-sânîye*. İyi hükümdarla kötü tebaa arasındaki ilişkilere dair muhtemelen fabl tarzında bir eserdir. Rıdvân es-Seyyid'in anonim bir kitap olarak yayımladığı *el-Esed ve'l-gavvâş*'in (baskı yeri ve tarihi yok), üslûp benzerliği sebebiyle İbnü'l-Mukaffa'nın bu eserin bir parçası olabileceği ileri sürülmüştür (a.g.e., II, 27). 8. *el-Kaşîde fi'l-eşhûri* (*fi's-şuhûri*)'r-rûmiyye (*el-Mesîhiyye ve şerhuhâ*). Nisandan başlayarak rûmî ve Süryânî aylara ve bu aylardaki hava durumuna dair bilgiler veren bu kasidede Osman Reşer "Die Qaçide des İbn el-Moquffa' über die griechischen (Christlichen) monate" adıyla neşretmiştir (*Orientalische miscellen*, II [1926], s. 1-29). 9. *Resâ'il*. Müellifin birkaç kısa mektubunu ihtiva etmekte olup Muhammed Kürd Ali tarafından *Resâ'ilü'l-bülegâ'* içinde yayımlanmıştır (Kahire 1331/1913). 10. *Mersîye*. Yahyâ b. Ziyâd el-Hârisî hakkındadır (A'lem eş-Şentemerî, I, 589). 11. *el-Fevâ'id ve'l-kalâ'id*. Veciz sözlere dair olan eserin bir nüshası Köprülü Kütüphanesi'ndedir (nr. 2953). Ayrıca *Kitâbü* (*Tezî'u'd-dünyâ ve*) *Rubu'u'd-dünyâ* adlı eser İbnü'l-Mukaffa'a nisbet edilmekte olup Makdisî'nin *el-Bed' ve't-târîh*'inde (IV, 150) bundan yapılmış nakiller mevcuttur.

İbnü'l-Mukaffa' hakkında çok sayıda çalışma yapılmıştır; bunların bazıları şunlardır: Halîl Merdem Bek, *İbnü'l-Mukaffa'* (Dimaşk 1930); Muhammed Selîm el-Cündî, *Abdullâh b. el-Mukaffa'* (Dimaşk 1355/1936); Abdüllatif Hamza, *İbnü'l-Mukaffa'* (Kahire 1937); Hannâ el-Fâhûrî, *İbnü'l-Mukaffa'* (Mısır 1957); Muhammed Gufrânî el-Horasânî, *Abdullâh b. el-Mukaffa'* (Kahire 1963-1965); Ahmed Ali, *İbnü'l-Mukaffa' muşlih icimâ'î şarâ'ihü'z-zulm* (Beyrut 1968); Muhammed Sâdik Afîfî, *el-Medârisü'l-'Arabîyye: Medresetü İbni'l-Mukaffa'* (Beyrut 1971); Cûrc (Georges) Gureyyib, *Abdullâh b. el-Mukaffa': Dirâse fi'l-'edebe ve't-târîh* (Beyrut 1971, 1975); Victor el-Kik, *İbnü'l-Mukaffa' edibü'l-'aql* (Beyrut 1973); İbrâhim es-Sâmerrâî, *Min Mu'cemi 'Abdullâh b. el-Mukaffa'* (Beyrut 1974, 1984); Abbas Ali Azîmî, *Şerh-i Hâl ü Âşâr-ı İbn-i Mukaffa'* (Tahran 1976); Charles Pellat, *Ibn al-Muqaffa' conseiller du calife* (Paris 1976); Abdülemîr Şemseddin, *el-Fikrû't-terbevî 'inde İbni'l-Mukaffa', el-Câhiz, 'Abdülhamîd el-Kâtib* (Beyrut 1405/1985); Şâdiye Kâzim, *İbn al-Mukaffa ve Arap Edebiyatındaki Tesiri* (yüksek lisans tezi, 1985, DTCF); Süreyyâ el-Kâfî, *Dirâse ihşâ'iyye li-şıyağı'l-fi'l-i-mezîde min hilâli Kitâbi Kelîle ve Dimne* (Tunus 1987); Muhyiddin Hamdî, *'Aklâniyyetü İbni'l-Mukaffa'* (Tunus 1991); Hülya Azak, *İbnü'l-Mukaffa'nın Kelîle ve Dimne'si ile Lafontaine'in Fabllerinin Karşılaştırılması* (yüksek lisan tezi, 1991, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü); Tâhir el-Hemmâmî, *Racülün fi re'sihî 'aql: Kırad'e fi edebi İbni'l-Mukaffa'* (Tunus 1992).

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'l-Mukaffa', *el-Edebü'l-kebir ve'l-Edebü's-şagîr*; Beyrut, ts. (Dârü'l-cil); a.mlf., *Âşâru İbni'l-Mukaffa'*, Beyrut 1409/1989, tür.yer.; a.mlf., *el-Manîk* (İbn Bihrîz, *Hudûdü'l-manîk* içinde, nşr. M. Takî Dânişpejûh), Tahran 1357 hş., tür.yer.; Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, I, 115; İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-ahbâr*, I, 5, 8, 14, 18, 62; III, 221, 274; IV, 59; Belâzürî, *Ensâb*, III, 218, 221-222; Ya'kübî, *Târîh*, II, 368; Ceħşîyârî, *el-Vüzerâ' ve'l-küttâb*, s. 103-110, 801; Mes'ûdî, *Mürüccü'z-zeheb*, IV, 242; Makdisî, *el-Be'd' ve't-târîh*, IV, 150; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Şüveymî), s. 522-524; Bâkîllânî, *İ'câzü'l-Kur'ân*, Kahire 1349, s. 35; Ebü'l-Hasan el-Âmirî, *el-İ'lâm bi-menâkıbi'l-İslâm* (nşr. Ahmed Abdülhamîd el-Gurâb), Riyad 1404/1983, s. 160-161; Kâdî Abdülcebbar, *Teşbitü delâ'ili'n-nübüvve* (nşr. Abdülkerîm Osman), Beyrut 1966, s. 71; Şerîf el-Murtazâ, *Emâl'l-Murtazâ* (nşr. M. Ebü'l-Fazl İbrâhîm), [baskı yeri yok] 1373/1954 (Dâru ihyâi'l-kütüb'l-'Arabîyye), I, 93-94, 131, 135-137; Ebü İshak el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb* (nşr. Ali Muham-

med el-Bicâvî), Kahire 1389/1969, I, 104, 113, 198, 200-201, 403; II, 727, 755; Bîrûnî, *Tahkîkû mâ li'l-Hind* (nşr. C. E. Sachau), London 1887 → (nşr. Fuat Sezgin), Frankfurt 1993, s. 132; A'lem eş-Şentemerî, *Şerhu Hamaseti Ebi Temmâm* (nşr. Ali el-Mufaddal Hammûdân), Beyrut 1413/1992, I, 589; Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme* (Bayburtlugil), s. 260-284; Hatîb et-Tebrîzî, *Şerhu Divânî'l-Hamâse* (nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd), Kahire 1938, II, 333-334; İbn İsfendiyâr, *Târîh-i Taberistân* (nşr. Mitrâ Mihrâbâdî), Tahran 1373, s. 10, 11; İbn Hallikân, *Vefeyât*, I, 412-417; Abdülkâdir el-Bağdâdî, *Hizânetü'l-'edebe*, III, 409-410; X, 197, 223; A. Christensen, *Le règne du roi Kawadh*, Copenhagen 1925, s. 22 vd., 44 vd., 143 vd.; a.mlf., *Les Kayanides*, Copenhagen 1932, s. 142 vd.; Kâsim er-Ressî, *Kitâbü'r-Red 'ale'z-zundiki'l-la'in İbni'l-Mukaffa'* (nşr. M. Guidî), Rome 1927, tür.yer.; Brockelmann, *GAL*, I, 152; *Suppl.*, I, 233-237; a.mlf., "Zu den Rhetorischen Schriften des Ibn al-Muqaffa", *ZDMG*, LIII (1899), s. 231-232; Muhammed Kürd Ali, *Ümerâ'ü'l-beğân*, Kahire 1355/1937, I, 99-158; a.mlf., *Künûzü'l-'ecdâd*, Dimaşk 1404/1984, s. 57-65; Ömer Ferruh, *İbnü'l-Mukaffa' ve Kitâbü Kelîle ve Dimne*, Beyrut 1949, tür.yer.; a.mlf., *el-Minhâc fi'l-'edebi'l-'Arabî ve't-târîh*, Beyrut 1380/1960, I, 61-63; II, 83-92; a.mlf., *Târîhu'l-'edebe*, II, 51; Hannâ el-Fâhûrî, *İbnü'l-Mukaffa'*, Kahire 1957, tür.yer.; Mârûn Abbûd, *Edebü'l-'Arab*, Beyrut 1960, s. 207-213; Tâhâ Hüseyin, *Min Hâdisi's-şif'r ve'n-neşr*, Kahire 1961, s. 41, 46, 414; Ahmed Emîn, *Duħa'l-İslâm*, Kahire 1964, I, 195, 205-216; S. D. Goitein, *Studies in Islamic History and Institutions*, Leiden 1968, s. 149; W. Montgomery Watt, *Islamic Political Thought*, Edinburg 1968, tür.yer.; R. A. Nicholson, *A Literary History of the Arabs*, Cambridge 1969, s. 348; Mustafa Sâdik er-Râfîî, *Târîhu adâbi'l-'Arab*, Beyrut 1394/1974, II, 178; H. Gibb, *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar* (trc. Ali Yardım), İstanbul 1976, s. 252-253; Abdurrahman Bedevî, *et-Türâşü'l-Yunânî fi'l-ħadâretü'l-İslâmiyye*, Beyrut 1980, tür.yer.; a.mlf., *Min Târîhi'l-ilħâd fi'l-İslâm*, Kahire 1993, s. 53-87; Şevkî Dayf, *Târîhu'l-'edebe*, III, 507, 509; Abdülvehhâb Azzâm, *Mukaddimetü Kelîle ve Dimne*, Kahire, ts. (Dârü'l-maârif), tür.yer.; J. van Ess, "Some Fragments of the Mu'arağat al-Qur'an attributed to Ibn al-Muqaffa", *Studia Arabica et Islamica Festschrift İhsan Abbas*, Beirut 1981, s. 151-164; Abdülemîr Şemseddin, *el-Fikrû't-terbevî 'inde İbni'l-Mukaffa', Câhiz, 'Abdülhamid el-Kâtib*, Beyrut 1405/1985, s. 113-248; M. Ridvân ed-Dâye, *A'lâmü'l-'edebi'l-'Abbâsî*, Beyrut 1407/1987, s. 118-127; Ahmed et-Tavîlî, *Abdullâh İbnü'l-Mukaffa': Dirâsât ve münthebât*, Tunus 1991, tür.yer.; Ali Şelak, *Merâhîlü te'tavvürü'n-neşri'l-'Arabî*, Beyrut 1992, II, 5-176; M. Chokr, *Zandaqa et zindîcis en Islam*, Damas 1993, s. 189-209; Kasım İlgün, *Halife Mansur Dönemi* (doktora tezi, 1994), MÜ Türkiye Araştırmaları Enstitüsü, s. 52, 175-176, 191-194; Leylâ Hasan Sa'deddin, *Kelîle ve Dimne fi'l-'edebi'l-'Arabî*, Amman, ts. (Müessesetü'r-risâle), tür.yer.; Âtîf Şükrî Ebü Avz, *ez-Zendeķa ve'z-zenâdika*, Amman, ts. (Dârü'l-fikir), tür.yer.; E. D. Ross, "An Arabic and a Persian Metrical", *BSOAS*, IV (1927), s. 449 vd.; Dominique Sourdel, "La biographie d'Ibn al-Muqaffa' d'après les sources anciennes", *Arabica*, I, Leiden 1954, s. 307; M. Yûsuf Necm, "el-Edebü's-şagîr, uşû-

lüh ve fûrû'uh", *Ebhâs*, XIII/4, Beyrut 1960, s. 559; N. A. Baloch, "The Origin of Kalilah wa Dimnah", *Sind University Research Journal*, I, Hyderabad 1961, s. 16-21; Mario Grignaschi, "La Nihâyatu-l-'irab fi ahbâri-l-Furs wa-l-'Arab", *BEO*, XXII (1969), s. 15-67; XXVI (1974), s. 83-184; Atâ Hüseyin, "İbnü'l-Mukaffa'", *ed-Dirâsâtü'l-İslâmiyye*, V/1, İslâmâbâd 1970, s. 73-83; Ahmed Ateş, "İbnülmukaffâ", *İA*, V/2, s. 865-868; F. Gabrieli, "Ibn al-Mukaffa'", *EF²* (İng.), III, 883-885; Âzertâş Âzernüş - Abbâs Zir-yâb, "İbn Mukaffa'", *DMBİ*, IV, 662-680.

İSMAİL DURMUŞ

Düşüncesi. a) Fikrî Şahsiyeti. İbnü'l-Mukaffa' eski Fars ilim ve siyaset geleneğini bilmesi, bürokratik tecrübesi dolayısıyla siyasî meselelere nüfuzu ve ıslahatçı tavrıyla İslâm düşünce tarihinin özgün şahsiyetlerindedir. Bu sebeple Arap nesrinin kurucuları arasında sayılmanın yanı sıra düşünür kişiliğiyle de tanınır. Pehlevî dilinden Arapça'ya yaptığı başarılı tercümeleler, Sâsânî devlet geleneğiyle çağının İslâmî anlayışları arasında köprü oluşturmuş, Fars ve bir ölçüde Grek kültürüne dair geniş bilgisiyile müslüman ilim ve fikir adamlarının erken bir dönemde buluşmasını sağlamıştır.

Telif ve tercüme eserleri topluca değerlendirildiğinde İbnü'l-Mukaffa'nın çalışmalarını özellikle siyaset, eğitim ve ahlâk alanlarında yoğunlaştırdığı görülür. İlim, din ve felsefe üzerinde duruşu da esas itibarıyla bu üç alanla bağlantılıdır. Emevîler'in son ve Abbâsîler'in ilk dönemlerinde yüksek bürokrat olarak devlet hizmetinde bulunmuş olması İslâm toplumunda yaşanan problemlerin farkına varmasını sağlamış, bu problemler kendisinde ıslahatçı bir şuur ve iradenin gelişmesine yol açmıştır. Dolayısıyla İbnü'l-Mukaffa'nın fikrî çabası daima akılcı, gerçekçi ve tenkitçi bir tavır çerçevesinde gelişmiştir. Bütün eserleri geniş İslâm ülkesi ve devletin içinde bulunduğu içtimâî, siyasî ve kültürel meselelerin çözümü için önerilmiş bir ıslahat projesinin parçaları olarak görülebilir.

İbnü'l-Mukaffa', bir taraftan eski Fars düşünce ve siyaset geleneğinden ilham alırken diğer taraftan Arapça konuşan kültürlü insanlar olarak düşündüğü muhataplarını dikkate alan bir bakış ve üslûpla dikkatli ve isabetli gözlemler ortaya koymuştur. Bu şekilde Fars bilgeliğinin nisbeten akılcı tavrı ile başarılı ve zeki bir bürokratin keskin gözlemlerini şahsında birleştirmiş, bir din âlimi olmadığı halde muhatap kitlenin dinî inanç ve duyarlılığından dolayı düşüncelerini dinî bir